

УДК 94(560)“14/16”

А. С. Макаревич

ЗНАЧЕННЯ ІМАРЕТІВ В СИСТЕМІ ВАКФУ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В XIV–XVII СТОЛІТТЯХ

У статті досліджено місце, роль і значення імаретних комплексів у системі вакфу Османської імперії у XIV–XVII ст. Проаналізовано основні шляхи створення імаретних комплексів, а також їхнє місце в економічному і політичному житті держави. Основну увагу приділено тому, що система вакфу дозволяла надавати послуги населенню безкоштовно. Вказано на визначну роль імаретів у процесі урбанізації і ісламізації новозавойованих земель.

Ключові слова: Османська імперія, імарет, вакф, заповідання майна.

Історія Османської імперії асоціюється з історією постійних війн, сутичок, поневолення різних народів, нещадних захоплень території. Проте, наше сприйняття імперії, як мілітаризованої держави, в якій життя існує лише у величних палацах, у багатьох речах викривлене і перебільшене. Ми забуваємо або й умисно відкидаємо приклади благодіянь, інтелігентності і благородства османських правителів, які бажали процвітання своєї держави по всій її території, а не лише навколо себе. Османська імперія XIV–XVII ст. – це унікальне державне утворення, яке увібрало в себе найкращі здобутки управлінського досвіду і культури різних народів у доісламський період і час панування мусульманства. Цей факт забезпечує постійний інтерес вчених до дослідження історії османів. Однак потрібно визнати, що проблема функціонування імаретних комплексів у системі вакфу залишаються поза активною увагою істориків. Найґрунтовнішим доробком у цій галузі на сьогоднішній день залишаються праці Халіля Іналджика [1, 2] і Емі Сінґер [3], а також двотомне видання історії Османської імперії під редакцією Е. Ехсаноглу [4].

У даному дослідженні ми звертаємось до проблематики функціонування імаретних комплексів, як складової частини вакфу – не відчужуваного майна, що передається для здійснення благодійних цілей. Завдяки вакфам мусульманська община, не чекаючи підтримки держави, задовольняла свої потреби у культурно-освітній та соціальній сферах. Вакф можна по праву вважати одним із найкращих досягнень внутрішньої політики османів у системі соціального забезпечення. Її витоки можемо знайти ще у сасанідів. Останні вважали, що розбудова міських комунікацій є одним з найголовніших завдань правителя. Окрім перської традиції, прикладом для османів стали системи фатимідів і мамлюків. Тюрки не лише продовжили дані звичаї і активно втілювали їх у життя держави, а й створили власний досконаліший варіант. Імперські правителі займались будівництвом караван-сараїв, доріг, мостів, робили османські міста зручними з побутової і економічної точок зору для нових жителів, купців. Це означало для імперії розвиток торгівлі і господарства. Згадаємо, що становище Стамбула на час завоювання його тюрками у 1453 р. зовсім не можна було назвати процвітаючим. Мехмед II завоював напівпустий Константинополь, що не полегшило його завдань, а навпаки лише додало клопоту. Османи увійшли у майже занепаде місто, яке потрібно було відновити у короткі строки. Правитель поставив собі за мету перетворити нову столицю на величезне місто. Така акція була б неможливою без процвітаючої торгівлі, що поповнювала скарбницю Османської імперії, а також розвиненої системи соціального забезпечення, яка б відповідала вимогам населення імперії.

До першочергових потреб кожної людини відносяться щоденне харчування, можливість зігрітися, підтримка нормального стану здоров'я, а також релігія і освіта. Вище перераховане османські правителі поєднали у створенні мусульманських релігійно-культурних центрів, архітектурних комплексів (імаретів), що включали у себе мечеть, училище (медресе), школи, лікарні, готелі (хане), їдальню для бідних, базар, караван-сараї, фонтани, хамами, бібліотеки, а також інфраструктурні проекти – водопостачання, дороги, мости. Кожен, хто мав потребу і бажання, міг поїсти, зупинись і відпочити з далекої дороги. Евлія Челебі (жив у 1611 – 1679/1682 рр.), державний діяч при дворі султана Мурада IV (правив у 1623 – 1640 рр.), відомий турецький мандрівник, описує місто Гебзе, яке після завоювання Стамбулу заселив і будував Мехмед II: “Біля цієї мечеті (Коджа Мустафа-паши) є караван-сарай, який є хорошим постійним двором для мандрівників, в якому розміщується 300 людей і 200 коней” [5, с. 57]. Нижче Челебі подає свідчення того, що окрім приміщення для перепочинку були і їдальні: “Для всіх мандрівників і прочан є приміщення для їжі, де будь-якого місяця і року старим і молодим, чоловікам і жінкам виставляють достатньо їжі...” [5, с. 57]. Імарети створювали за рахунок доходу від вакфу – майна, що заповідалось для благодійності, а доходи від якого призначались на релігійні або благодійні цілі. Певна особа дарувала чи заповідала своє майно з довічною відмовою від усіх прав на нього. Це могли бути лавки, караван-сараї, хамами, фабрики, земельна власність, будинки або ж окремі речі. Відомий сучасний історик-османіст Халіль Іналджик наголошує на тому, що вакф гарантував беззаперечне існування громадських служб та установ [1, с. 152]. Акт вакфіє забезпечував прибутки із заповіданого певною особою майна, що були спрямовані виключно на благодійні потреби. Пожертвувати могли приватні особи, які звільнялись від податків, а також і сама держава [3, с. 134]. Евлія Челебі при описі містечка Болу згадує благодійну діяльність Шемсі-паши: “Серед бань відома баня Шемсі-паши. Є сім караван-сараїв, бедестан, сім фонтанів. Все це плоди благодійності Шемсі-паши.” [5, с. 61].

Традиція благодіянь дуже поширена в ісламському світі, а подаяння (закят) є одними з основних обов'язків всіх мусульман. В Корані згадується також садака – добровільна благодійна допомога, розмір якої не вказано, тобто не є принципово важливим [3, р.1]. Головне – виконання обов'язку по мірі власних

можливостей. Звісно, що окрім релігійних почуттів османи керувались і можливістю отримання численних привілеїв від держави у якості звільнення від податків. Більше того, людина потрапляла таким чином до привілейованого економічного класу, зростала в очах суспільства.

Процедура створення і утримання імаретів складалась з кількох етапів: на початку держава або певна особа заповідали власне майно спеціальним актом - вакфіє. Дана процедура здійснювалась у присутності кадія, який реєстрував вакф, а потім затверджував у султана [1, с. 154]. З цього моменту доходи від заповіданого майна йшли на утримання імарету – комплексу, який включав у себе мечеть, їдальню, комори, кухню, бібліотеки, медресе, лікарню, фонтани, а також караван-сараї, базари і хамами. Як ми бачимо, імаретна система поєднувала в собі заклади благодійного і комерційного спрямування, що забезпечувало їх існування. Тобто, створення благодійних установ здійснювалось на трьохсторонній основі: зі сторони подаянь мусульман, держави і представників заможних класів, які могли собі дозволити передати частину свого майна і отримати від цього ряд привілеїв. Імаретна система сама за своєю суттю входила до привілейованого економічного комплексу, користувалася пріоритетом у ряді областей. Наприклад, при будівництві певних будівель до вакфів постачали у першу чергу будівничі матеріали, надавали робочу силу, забезпечували продовольством їдальні, школи, медресе [6, с. 136].

Залучення до системи імаретів заохочувалось урядом завдяки значній кількості привілеїв, а також можливістю призначити для управління вакфним майном посадову особу – мютевеллі. Він підпорядковувався головному євнуху, одному з вищих сановників імперії, голові всього персоналу султанського гарему - кизлар-агаси [7, с. 333]. Очевидно, що не кожен міг призначити свого мютевеллі, а лише ті, хто заповідав більшу кількість майна. Евлія Челебі пише: "Оскільки більшість цих благодійних і богоугодних будівель належить Рустему-паші, то вакфом управляє його мютевеллі" [5, с. 58]. Окремо призначалась особа з боку держави, яка слідувала за виконанням умов акту вакфіє - назір [6, с. 135]. Мютевеллі призначався заповідачем майна, адже людина, яка б обіймала цю посаду, мала бути відповідальною за ведення справ вакфу, оберігати від зазіхання на вакфне майно, стимулювати і примножувати доходи. Дана посада добре оплачувалась і належала до категорії високого статусу. Проте, за роботою мютевеллі пильно слідували назір і управителі вакфу, які могли звільнити його з посади мютевеллі у разі недостатньо якісно виконаної роботи. Раз на рік назір і вище начальство обговорювали стан справ вакфу, влаштовували аудит доходів і видатків. На чиновників місцевої адміністрації або кадіїв покладались обов'язки контролювання рахунків. До створення Міністерства зі справ вакфу у 1826 році благодійні організації залишались автономними від центральних органів. Контроль з боку держави відбувався задля забезпечення правильного функціонування благодійних закладів [1, с. 154].

Османська імперія створила досить вигідні умови для створення і існування імаретів, які не були привілеєм виключно великих міст, а засновувались по всій території держави. Перший імарет був побудований у 1330-х роках. Розташовували заклади переважно у містах і містечках Анатолії і Балкан, рідше – у сільській місцевості і арабських провінціях Середнього Сходу і Північної Африки. Пік будівництва імаретів припадає на XIII-XVI ст. Комплекси відрізнялись розмірами: від маленьких їдалень для кількох десятків відвідувачів до величезних - для кількохсот людей, які харчувались двічі на день. Найбільше імаретів розміщалося у Стамбулі, не менше як п'ятдесят, вісім і одинадцять - у Бурсі та Едірне відповідно. Інші важливі міста нараховували десять в Ізніку, вісім в Амас'ї, по сім у Манісі та Салоніках, по два-три у Дамаску, Кастамоні, Мецці, Трабзоні та інших містах [3, р. 8]. Дані заклади надавали їжу та притулок для дорослих, мандрівників, студентів, купців і бідних людей.

Такі інституції продовжували політику османських правителів, спрямовану на розбудову держави, заснування нових районів навколо інфраструктурних комплексів. Реалізовували ідею османського духу присутності у кожному місті величезної імперії, яку населяли різноманітні етнічні спільноти з різним віросповіданням. У такий спосіб міста і містечка вбирали в себе характерні ознаки мусульманських міст. Мечеті, базари, караван-сараї, хамами, медресе, бедестани, хане у виконанні кращих архітекторів наповнювали Османську імперію: комплекси Мехмеда Фатіха, Сулейманіє, Шахзаде у Стамбулі, Едірне, Бурсі і т.д. Таким чином, держава здійснювала інвестування у свої провінції, підвищуючи їх рівень життя, надавала притулок та їжу охочим, поширювала культуру в маси та надавали умови для додаткового доходу імперії. Важко не погодитись з Емі Сінгер, доктором університету в Тель-Авіві, що імарети виконували важливу роль у наверненні у мусульманство. Обґрунтовує свої думки Сінгер тим, що у XIV-XV ст. Евренос Бей і його послідовники створили не менше дванадцяти імаретів на півночі Греції. Вони обслуговували багатьох християн, так само як і мусульманських прихильників Евреноса, що заохочувало людей залишитися на щойно завойованих османами землях [3, р. 9]. Ісламізація у випадку Османської імперії не означала щось примусове або незаконне, бо разом з релігією люди отримували можливість просування у кар'єрі, докорінно змінити свій соціальний статус. Яскравим прикладом такого кар'єрного зросту є доля вихідця з Боснії Мегмета Сокколу, який в дитинстві прийняв мусульманство, що дало йому змогу здобути гарну освіту, а після - зайняти посаду великого візира, на якій він перебував з 1564 по 1579 рр. За правління султана Селіма II йому було довірено всю повноту влади в державі.

Імарети слугували важливим елементом у підвищенні рівня освіченості в імперії. Для здобуття основ грамоти не потрібно було мати високий соціальний статус або матеріальне забезпечення. Навпаки, школи і медресе в імаретах давали можливість стати досить освіченою людиною і покращити якість свого життя зовсім безкоштовно. Мусульмани дуже прихильно ставились до тих, хто вміє читати Коран, знає арабську мову. Висококультурних людей суспільство завжди виділяло серед інших.

Здобути певні знання відвідувачі імаретів могли не лише під час занять, а й впродовж усього дня під час спілкування між собою. Діалог між відвідувачами різноманітних закладів не припинявся. Кожен день учні,

викладачі, міщани, перехожі, могли обмінюватись новинами, отриманими знаннями, які і далі поширювались серед населення Османської імперії далеко за межі одного імарету. Таке неформальне спілкування великої кількості людей різного соціального статусу, рівня освіченості, матеріального доходу відіграло велику роль у творенні загальної культури населення імперії.

Імарети створювали широкий простір соціальної комунікації через власну багатофункціональність, центральне місце в яких займали мечеті. Сюди, на масовий намаз по п'ятницях приходили учні, вчителі, службовці, мандрівники, обездолені, сироти, хворі, нужденні, які знайшли притулок у караван-сараї. Потім відбувався сніданок, починались заняття, працювали лікарні, в усипальницях віддавали дань померлим. За даними Емі Сінгер, найбільший імарет у Стамбулі, що носив ім'я Мегмета Завойовника, двічі на день відвідувало близько півтори тисячі людей, серед яких частими гостями були сановники, мандрівники, студенти і вчені з навчальних закладів при мечетях, охоронці медресе і шкіл, персонал імарету і лікарні [3, р. 13]. Ніхто з відвідувачів не був ображений, нікому не відмовляли у їжі. Евлія Челебі описує імарети Трабзона і звертає увагу на щедрість, яка була їм притаманна: "Імарет Абуль-Фатіха в Середній фортеці; тут багатим і бідним завжди щедро подають... Всім, хто потребує, надають щедрю милість і годують. В одній пекарні з благодійною метою печуть ситний, білий хліб і щедро годують бідних, які прийшли до мечеті. Для зберігання припасів є велика комора, повна продуктів." [5, с. 40].

Існують різні бачення серед істориків щодо змісту, який потрібно вкладати у термін "імарет". Халіль Іналджик бере за позначення термін "імарет" або "імаретна система" [2, р. 10] і наголошує на його виключному значенні для розвитку імперії. В "Історії османської держави, суспільства і цивілізації" "імарет" визначають як великий архітектурний комплекс з мечеттю в центрі [4, с. 411]. Інші історики, серед яких найпомітнішою є постать Емі Сінгер, розглядають термін "імарет" у значенні "soup kitchen", тобто загальнодоступної і безкоштовної кухні [3, р. 6]. Дане слово прийшло з арабського "імара", що означає проживання, культивування, обробку землі, у староосманській мові слово перетворилось на вже знайоме нам "імарет" і мало два загальних значення. Перше тлумачилось як будівничий комплекс, який сприяв створенню нових поселень, забезпеченню основних необхідних елементів інфраструктури для життя. Друге значення – публічна кухня, один з багатьох елементів комплексу, а також бенкетна зала або будівля для харчування [3, р. 5]. На нашу думку, використання терміну "імарет" в якості позначення системи розкриває можливості для охоплення ширшого кола питань, які впливали на життя османського суспільства протягом кількох століть. Це і вмотивована внутрішня державна політика, яка підтримувала благодійну діяльність власними силами і заохочувала до неї численними пільгами своїх підданих, це створення аналогів сучасних державних служб, до компетенції яких входить забезпечення належної роботи міських комунікацій, а також простір спілкування між різними верствами населення, який створювався в імаретах.

Імаретні комплекси, на зразок будь-якого суспільного явища, теж мали власну ієрархію, яка виражалась у порядку прийому їжі. Першим подавали їжу викладачам, студентам і персоналу медресе, за ними приходили учні шкіл, що знаходились поряд, дервіші, наглядачі учнів, персонал імарету, потім могли їсти мандрівники і бідні люди. Проте, ми не можемо казати, що такий порядок був чітко визначений і єдино прийнятим у всій імперії. Кожен заклад міг встановлювати зручні для себе правила, змінювати їх, вдосконалювати в залежності від обставин, але привілейовані класи завжди відчували за собою першість. Деякі імарети відділяли й окремі приміщення для різних класів. Наприклад, у Трабзоні було побудовану їдальню спеціально для студентів: "До кухні добудована окрема їдальня, призначена спеціально для учнів." [5, с. 39]. Раціон в їдальнях імарету мав досить різноманітний характер, на що зауважує Евлія Челебі: "Кожен день, вранці і в обід, учням дають по одній чашці супу і одному коржику. По п'ятницях вночі роздають звичайний плов, плов, заправлений шафраном, тушковане з луком м'ясо. Такі умови благодійника – хвала йому!" [5, с. 39].

За даними Халіля Іналджика [2, р. 10] у будівництві і розташуванні мечетей, навколо яких розбудовувались пізніше комплекси, також існували обмеження. Заборонялось будувати мечеть, більшу за ту, яку звів правлячий султан, друге місце займав Великий Візир, у провінціях найбільша мечеть мала знаходитись у її центрі. Щодо місця розташування мечеті, то з естетичної і функціональної точок зору надавалась перевага природним підвищенням ландшафту і багатолюдним центрам (особливо базарам).

Підбиваючи підсумки потрібно сказати, що держава османів була унікальним і досить цікавим утворенням, яка вийшла за межі свого часу і передбачила досягнення майбутнього. Велика кількість державних інститутів, якими ми активно користуємось сьогодні, вже була відома туркам. Зауважимо, що османи не просто скористались досягненнями попередніх поколінь, а й удосконалили їх, додали власної неповторності. Саме тому історія Османської імперії може слугувати для сучасників гарним прикладом правильних рішень і невірних кроків, які зруйнували турецьку державу. Це сталося пізніше через велику низку обставин, але до того кілька століть Османська імперія процвітала. Багато у чому підтримувала гарний стан справ держави розвинена система соціального забезпечення, в якій велика роль належала імаретам. Саму ідею благодійних закладів османи запозичили у різних народів, яка стала однією зі сторін культурної ідентичності турків, а прийняття мусульманства лише вкорінило традицію релігійних подаянь. Османські правителі змогли створити вигідні умови для будівництва закладів освіти і харчування по всій території імперії.

Значення імаретів для розвитку імперії було колосальним, а їхнє створення сприяло розбудові міст, заснуванню нових районів. Мешканці і гості держави отримували місця для молитви, харчування, лікування, навчання і спілкування. Імарети ставали центром життя і комунікації суспільства. Величезна різниця полягає у безоплатному харчуванні в імаретах, яке отримували всі охочі. Вакфна система слугувала гарантом автономного існування імаретів у тому сенсі, що політична ситуація держави не могла поганим

чином вплинути на їхнє положення, адже комплекси працювали за принципом самозабезпечення. З часом релігійні почуття заповідачів майна перетворились на бажання наживи і спосіб отримати високий статус у суспільстві, але благотворний вплив на жителів все ж існував і після XVII ст., коли імперія пройшла час свого найвищого піднесення.

Джерела та література

1. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Іналджик Галіль. Пер. з англ. О. Галенка. – Київ: Критика, 1998. – 287 с.
2. Inalcik H. Istanbul: an Islamic City [Електронний ресурс] / Halil Inalcik // Journal of Islamic Studies. – 1990. – Режим доступу до ресурсу: <http://jis.oxfordjournals.org/content/1/1/1.extract>.
3. Singer A. Imarets In The Ottoman World / Singer A. // Christine Wood head (London: Routledge). – 2012. - P. 72 - 85.
4. История османского государства, общества и цивилизации: В 2 Т. [под ред. Э. Ихсаноглу] / Т.1.: История Османского государства и общества. – Москва: Вост. лит., 2006. – XXXII+602 с.
5. Челеби Э. Книга путешествия / Эвлия Челеби. Пер. А. Григорьева. – Москва: Издательство “Наука”, 1983. – 381 с.
6. Мантран Робер. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного / Мантран Робер. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 408 с.
7. Хитцель Ф. Османская империя / Фредерик Хитцель. Пер. с франц. М. Черепahiной. – Москва: Вече, 2006. – 384 с.

Makarevych A. S. Imaret importance in the waqf system of the Ottoman empire in the XIV-XVII centuries

This paper aims at analysing the role and place of imarets in the waqf system of the Ottoman Empire in the XIV-XVII centuries. The main argument focuses on the fact that the waqf system has provided all the essential services at no cost to the state. In the article the author is analyzing the ways of the formation and functioning of the imaret complexes in the Ottoman Empire in as well as its special influence in the state. Also it is mentioned about the role of imarets in the process of urbanization and islamisation policy that targets the new lands.

Key words: Ottoman Empire, imaret, waqf, endowment.

Макаревич А. С. Значение имаретов в системе вакфа Османской империи в XIV-XVII веках

В статье исследовано место, роль и значение имаретных комплексов в системе вакфа в Османской империи в XIV-XVII вв. Проанализированы основные пути создания имаретных комплексов, а также их место в экономической и политической жизни государства. Основное внимание уделено тому, что система вакфа позволяла предоставлять услуги населению бесплатно. Указано на выдающуюся роль имаретов в процессе урбанизации и исламизации новозавоеванных земель.

Ключевые слова: Османская империя, имарет, вакф, завещание имущества.